

УДК 81'344+81'1

О. Ю. Марченко

Слов'янський державний педагогічний університет

ДИСТРИБУЦІЯ ФОНЕМ У РІЗНОСТРУКТУРНИХ МОВАХ (лінгвістотріографічний аспект)

Розкрито погляди мовознавців ХХ ст. В. Матезіуса, М. С. Трубецького, М. К. Дмитрієва, М. О. Баскакова, С. Шура, В. О. Кочергіної, М. Джусупова, Л. Г. Зубкової на дистрибуцію фонем у таких різноструктурних мовах, як російська, англійська, турецька, японська, в'єтнамська тощо. Особливу увагу приділено додатковій дистрибуції.

Раскрыто взгляды лингвистов ХХ в. В. Матезиуса, Н. С. Трубецкого, М. К. Дмитриева, Н. А. Баскакова, С. Шура, В. А. Кочергиной, М. Джусупова, Л. Г. Зубковой на фонемную дистрибуцию в таких разноструктурных языках, как русский, английский, турецкий, японский, вьетнамский и т. д. Особое внимание уделено дополнительной дистрибуции.

The article deals with many points of view of the outstanding linguists of the 20th century such as V. Mathesius, M. K. Dmitrijev, M. O. Baskakov, S. Shur, V. O. Kochergina, M. Dzusupov, L. G. Zubkova on the phoneme distribution in the languages with different structures, such as, Russian, English, Turkish, Japanese, Vietnamish and others. Special attention is paid to the additional distribution.

Питання про вивчення фонемної дистрибуції є недостатньо дослідженим, але дуже важливим для сучасного мовознавства. Дистрибуція фонем в окремих словах та в мовному потоці має велике значення для типологічної характеристики фонологічного рівня конкретної мови. Так, однією з типологічних ознак російської та англійської фонологічних систем є наявність нейтралізації дзвінких фонем у кінцевій позиції в складі та слові. Іншою типологічною ознакою є поява фонем <η> у кінцевій позиції в англійській мові і фонем <h> на початку слова, а інколи – наприкінці його. Нерозкритими залишилися погляди на фонемну дистрибуцію таких лінгвістів, як В. Матезіус, М. С. Трубецької, М. К. Дмитрієв, М. О. Баскаков, С. Шур, В. О. Кочергіна, М. Джусупов, Л. Г. Зубкова та ін. Актуальність статті полягає в тому, що багато тверджень фонологів ХХ ст. про фонемну дистрибуцію є малодослідженими, немає спеціальних лінгвістотріографічних праць, присвячених цій проблемі. Її метою є розкриття основних тверджень фонологів ХХ ст. про фонемну дистрибуцію, оцінка цих тверджень з позицій сучасної лінгвістичної історіографії.

В. Матезіус стверджував, що фонемна дистрибуція пов'язана з виникненням алофонів.

Виникнення алофонів зумовлене трьома чинниками: 1) індивідуальною вимовою розмовника; 2) причинами стилістичного характеру; 3) різними фонетичними чинниками.

Інколи індивідуальні особливості, дефекти в будові мовленнєвого апарату зумовлюють виникнення індивідуальних звуків у мові, тобто до варіювання фонем. Наприклад, індивідуально може вимовлятися звук [p] у російській мові (звичайний [p] та картавий [p]). Індивідуальне варіювання можливе тоді, коли воно не веде до

змішування фонем. У протилежному випадку, якщо відбувається змішування фонем, таке варіювання сприймається як істотний недолік, дефект мовлення. Приклади цього можна знайти у великій кількості в мові дітей.

Стилістичні варіанти вимови можуть спостерігатися в різних соціальних верствах мовців, на різних стилістичних рівнях мови. Вони зафіксовані, зокрема, в деяких східних мовах (наприклад, у в'єтнамській, японській), в англійській мові. Для російської мови стилістичні варіанти не так характерні.

Загальні причини виникнення алофонів – це фонетичні причини: типи складів, характер та місце наголосу, взаємодія фонем у мовленнєвому ланцюгу, явища початку та кінця слів. Для кожної мови характерні свої закономірності варіювання фонем.

Як склад зумовлює виникнення варіантів фонем можна спостерігати в турецькій мові. У складі турецької мови зустрічаються голосні заднього ряду та відповідні тверді варіанти приголосних: *dal* [дал] «гілка», *bulut* [булут] «хмара», *kar* [кар] «сніг». Або голосні переднього ряду і тоді відповідно м'які варіанти приголосних: *düz* [дюзь] «рівний», «рівнина», *bülbül* [бюльбюль] «соловей», *kök* [көк] «корінь».

Взаємодія фонем у мовленнєвому ланцюгу зумовлює, наприклад, виникнення варіантів голосних фонем у корейській мові. Під впливом голосної фонем переднього ряду <i>i</i> наступний голосний заднього ряду змінюється у відповідний голосний переднього ряду, тобто [u] > [i], [ó] > [e], [a] > [ê]: [cigida] «вбивати» замість [cugida], [megida] «годувати» замість [mógida], [êgi] «дитина» замість [agi].

Фонетичні явища початку та кінця слів полягають у тому, що, наприклад, наприкінці слів є можливим лише один варіант вимовленого ряду фонем. Так, у давньоіндійській мові існував так званий «закон кінця слів», згідно з яким однакові за місцем утворення шумні приголосні (глухі та дзвінкі, придихові та непридихові) виступали наприкінці слів тільки як варіант «глухий непридиховий», тобто [k, kh, g, gh] > [k] чи [t, th, d, dh] > [t] тощо.

Варіанти фонем можуть сигналізувати про кінець морфеми. Варіювання фонем на межі морфем характерне для німецької мови. У давньоіндійській мові мало місце виникнення варіантів фонем як на межі слів, так і (меншою мірою) на межі морфем.

При вивченні іноземної мови необхідно практично оволодіти правилами варіювання голосних. У ненаголошених складах виступають різні варіанти голосних; вимовою цих голосних залежно від позиції інколи дуже важко оволодіти іноземцям. Межа варіювання є індивідуальною для кожної мови. Наприклад, варіювання голосних у російській мові або в хінді виглядає по-різному.

Виникає питання про критерії встановлення варіантів фонем. На засаді яких об'єктивних положень можна казати, що який-небудь звук постає варіантом тієї або іншої фонем?

Кілька фонем можуть збігатися в одному варіанті. Наприклад, при вимові речення *На севере диком стоить одиноко на голой вершині сосна* спостерігаються варіанти фонем [a] та [o]. З фонетичної точки зору ці варіанти є тотожними, тобто вимовляються абсолютно однаково.

Варіанти фонем повинні знаходитись у відношенні додаткової дистрибуції. Варіанти поведуться по-різному стосовно можливості поєднуватися з іншими звуками мови. Це видно на прикладі поєднання двох звуків російської мови [и] та [ы]. Звук [ы] поєднується з твердим приголосним (*мы* та *ты*) і не є можливим у поєднанні з м'якою фонемою. Звук [и] неможливий у поєднанні з твердою і завжди сполучається тільки з м'якою фонемою (*тина*, *милий* і т. д.). Таким чином, російські

[и] та [ы] знаходяться у відношенні додаткової дистрибуції, тобто є фонетично зумовленими варіантами однієї фонемі: якщо верхні фонемі знаходяться в позиції після твердої, їх артикуляція відхиляється назад [10, с. 24; 11, с. 92].

М. К. Дмитрієв зазначав, що фонологічна система мови характеризується тим, що складові її одиниці знаходяться в складних взаємовідносинах, зумовлених належністю стійких протиставлень цих одиниць. Постаючи організованою певними протиставленнями звукових одиниць, фонологічна система виявляє такі закономірності в цих протиставленнях, які зумовлені правилами дистрибуції звукових одиниць, характерними для мови в той чи інший період її історії. Таким чином, парадигматичні відношення фонологічних одиниць дуже тісно пов'язані з їх синтагматичними відношеннями, з їх дистрибуцією.

Правила дистрибуції звукових одиниць по-різному виявляються на різних етапах історії, вони зумовлюють умови протиставлення цих одиниць у фонологічній системі. Ці правила встановлюють ті можливості, які закладені в системі даної мови на даному етапі її розвитку. Це пояснюється тим, що, з одного боку, вони зумовлюють, які поєднання звукових одиниць були «дозволені» системою, тобто тими закономірностями, які були закладені в ній, а з іншого – вони зумовлюють факти, пов'язані з системною неможливістю тих чи інших поєднань звукових одиниць. Ці два моменти визначають характер протиставлення звукових одиниць даної системи, накладаючи відбиток на це протиставлення й зумовлюючи умови функціонування фонологічних одиниць у системі мови. Тому вивчення фонологічних відношень передбачає встановлення правил дистрибуції звукових одиниць, характеризуючи систему мови в певний період її розвитку.

При цьому потрібно мати на увазі, що ті чи інші можливості чи обмеження в дистрибуції, а звідси й у протиставленні фонологічних одиниць, можуть бути зумовлені не тільки причинами фонетичного характеру, а й морфологічними чинниками. Останнє положення означає, що в одних випадках те чи інше поєднання мовних одиниць не пов'язане з морфологічною структурою слова, а в інших – його належність чи відсутність пов'язана з відмінностями, зумовленими морфологією. М. К. Дмитрієв стверджував, що ця обставина еволюціонує; необхідні спостереження за поведінкою афіксів у плані втрати чи виникнення фонетичних варіантів будь-якого з них, бо саме в цьому виявляється еволюція, яку переживає сингармонізм [4, с. 57].

М. О. Баскаков досліджує неможливість використання певних фонем на початку та наприкінці слів. Для більшої частини тюркських мов неможливе використання фонем <г, л, ґ> на початку слів, у чуваській та хакаській мовах неможлива поява дзвінких приголосних у початковій позиції [2, с. 34].

Користуючись висловленням С. Шура, можна зазначити, що до елементів, які досліджує фонолог, можна віднести «аллофони (умовно), фонемі та морфемі, об'єднані загальним набором розрізняювальних ознак, достатніх для їх ідентифікації» [9, с. 29]. У своїй доповіді «Об уровнях фонологического различия», присвяченій окремим проблемам фонології, С. Шур досліджує дистрибуцію фонем та їх взаємозв'язок з морфемами.

Фонемну дистрибуцію досліджено в праці О. О. Реформатського «Фонологические этюды» [7, с. 65]. Аналізуючи досягнення вченого, можна відзначити, що він описує дистрибуцію [ы] та інших голосних звуків російської мови. Його цікавив експериментальний аспект дослідження дистрибуції [ы]. Одним з важливих результатів дослідження є визначення існування дистрибуції [ы] та [и].

М. С. Трубецької зазначав, що бірманська мова допускає тільки одне поєднання: «голосний + приголосний». Це пов'язане з тим, що слова в бірманській мові багатосилябічні і складаються з голосного або дифтонга, що має однофонемну значущість, попереднім може бути голосний. Тому голосні допустимі в кінці слова, а приголосні – тільки на початку.

У працях М. С. Трубецького досліджено фонемну дистрибуцію низки мов, зокрема, вчений відзначав, що в'єтнамська мова допускає поєднання «голосний + приголосний» у межах морфеми, а також поєднання двох або трьох голосних.

Як пише М. С. Трубецької, для японської мови можна встановити вісім правил фонемної дистрибуції: 1) на початку неможливі поєднання приголосних; 2) у середині слова з х поєднань приголосних можливе лише поєднання «N + приголосний»; 3) наприкінці слова можливі або голосний, або «голосний + N»; 4) голосному [e] можуть передувати приголосні, що є палаталізованими; 5) голосному [i] не можуть передувати приголосні, що не є палаталізованими; 6) довгі голосні не можуть бути ні перед подвійним приголосним, ні перед тим, що завершує склад на N; 7) «півголосний» [w] зустрічається лише перед [i], [o], [a] (звук [y] перед початковим [e] факультативний і в такій позиції не може розглядатися як самостійна фонема) [8, с. 115].

Н. Авазбаєв слідом за М. Джусуповим стверджував: закони творення звукових послідовностей, тобто фонемної дистрибуції, у підсистемі консонантизму російської мови привертають увагу лінгвістів і методистів, бо їх домінуюча роль у структурі складу та слова характеризує базу російської артикуляції, що має велике значення [1, с. 113; 3, с. 13].

В. О. Кочергіна зауважувала, що з аналізу дистрибуції консонантів російської мови випливає: сонорні частіше вживаються в ініціальних та фінальних позиціях, а в медіальній позиції в основному зустрічаються шумні. Найпоширеніша дистрибуція для казахської мови – «сонорний + глухий + глухий» (від голосу до шуму і до шуму, тобто в усіх поєднаннях приголосних ініціальний утворюється за участю голосу (сонорні) [6, с. 47].

За спостереженнями Л. Г. Зубкової, при описі дистрибутивних характеристик окремих приголосних за основу були взяті відомості про розподіл у слові приголосних, спільний якщо не для всіх, то для переважної більшості досліджуваних мов [5, с. 97].

Отже, праці дослідників ХХ ст. показали, що фонемна дистрибуція посідає важливе місце у фонології різноструктурних мов, таких як російська, англійська, турецька, японська, в'єтнамська тощо.

Перспективи подальших робіт убачаються в більш докладному вивченні фонемної дистрибуції у студіях мовознавців ХХ ст.

Бібліографічні посилання

1. **Авазбаєв Н.** Структура слога в языках различных типов / Н. Авазбаєв – Ташкент : Фан, 1986. – 248 с.
2. **Баскаков Н. А.** Историко-типологическая фонологическая типология тюркских языков / Н. А. Баскаков. – М. : Наука, 1988. – 208 с.
3. **Джусупов М.** Обучать произношению консонантных сочетаний / М. Джусупов // Русский язык и литература в узбекской школе. – 1987. – № 1. – С. 12–16.
4. **Дмитриев Н. К.** Каково взаимоотношение между парадигматикой и синтагматикой в фонологии, как и в какой мере следует учитывать дистрибуцию фонем при описании

- фонологической системы / Н. К. Дмитриев // Базисные проблемы фонологии (Ответы на вопросы). – Донецк, 1968. – 86 с.
5. **Зубкова Л. Г.** Фонологическая типология слова / Л. Г. Зубкова. – М. : Изд-во Ун-та дружбы народов, 1984. – 249 с.
 6. **Кочергина В. А.** Основы фонетики-фонологии. Грамматика / В. А. Кочергина. – М. : Изд-во МГУ, 1991. – 205 с.
 7. **Реформатский А. А.** Фонологические этюды / А. А. Реформатский. – М. : Наука, 1975. – 234 с.
 8. **Трубецкой Н. С.** Избранные труды по филологии / Н. С. Трубецкой. – М. : Наука, 1987. – 251 с.
 9. **Шур С. М.** Об уровнях фонологического различия / Шур С. М. // Конференция по структурной лингвистике, посвященная базисным проблемам фонологии. – М. : Наука, 1963. – С. 29–33.
 10. **Mathesius V.** O tak zvaném aktualním členem vetném / V. Mathesius // Čestina a obecny jazykozpyt. – Praga. – 1947. – V. 2. – № 4. – С. 23–26.
 11. **Mathesius V.** Obsahový rasbor sousasné anglictiny / V. Mathesius. – Praga, 1961. – 212 с.

Надійшла до редколегії 04.04.09